

Wybrane kulturowo-społeczne aspekty adaptacji zorientowanej na odbiorcę (na podstawie przekładu *Szkiców węglem* Henryka Sienkiewicza na język litewski)

INESA SZULSKA

Uniwersytet Warszawski, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3355-4419>

Kai kurie kultūriniai ir socialiniai į gavėją orientuotos adaptacijos aspektai (remiantis Henryko Sienkiewicziaus *Eskizų anglimi* vertimu į lietuvių kalbą)

Santrauka. Straipsnis skiriamas Henryko Sienkiewicziaus novelės *Eskizai anglimi* (1876) vertimo į lietuvių kalbą ūkininkams skirtame periodiniame leidinyje „Ukinikas“ („Ūkininkas“) (1890) adaptacijos būdų analizei. Aptariamos šios temos: istorinis kultūrinis ir pragmatinis socialinis vertimo kontekstas, vertimo autorystės problema ir jo, kaip adaptacijos, orientuotos į kaimo gavėją, statusas, taip pat pasirinktos vertėjų strategijos, metodikos ir pasirinkimai. Atskirų vertimo aspektų apibūdinimas leksiniu, gramatiniu ir semantiniu lygmenimis baigiamas bandymu apibrėžti Sienkiewicziaus kūrinio vertimo vietą XIX ir XX a. sandūros Lietuvos grožinės literatūros istorinės ir literatūrinės raidos procese.

Reikšminiai žodžiai: Henryk Sienkiewicz, *Paisziniai anglimis*, lietuviškas vertimas.

Selected sociocultural aspects of receiver-oriented adaptation (based upon the analysis of Lithuanian translation of Henryk Sienkiewicz's *Szkice węglem*)

Summary. The present article analyses the Lithuanian translation of Henryk Sienkiewicz's novel *Szkice węglem* (1876), published in 1890 by „Ukinikas“ („Ūkininkas“) magazine. Themes covered: historical and cultural as well as social and pragmatic contexts of *Paisziniai anglimis*; the scope of adaptation work in order to create a simplified version for less educated/culturally developed readers; translation authorship identification, strategies, techniques and selections used by the translators. The characteristic of translation process and the final lexical, grammatical and semantical structure of the translation is concluded by considering the role of this translation in Lithuanian historical-literary process at the end of 19th century and beginning of 20th century from a theoretical perspective.

Keywords: Henryk Sienkiewicz, *Szkice węglem*, translation Lithuanian.

Wstęp

Nigdy dotąd szczegółowo nieanalizowany, ciekawy zarówno dla historyków literatur obu narodów, jak i komparatystów, pierwszy w historii przekład *Szkieców węglem* Henryka Sienkiewicza na jęz. litewski ukazał się w r. 1890 w periodyku „Ukinikas” („Ükininkas”)¹ („Rolnik”), którego współtwórcami byli młodzi, postępowi litewscy inteligenci: Vincas Kudirka, Jonas Gaidamavičius-Gaidys, Juozas Adomaitis-Šernas. W epoce, o której mowa, był to drugi w kolejności przekład małej prozy Litwosa (po noweli *Za chlebem*²), ponownie utwór o bieżącej problematyce społecznej – dla porównania ówczesni polscy czytelnicy we wszystkich trzech zaborach nazwisko pisarza kojarzyli głównie z beletrystyką historyczną – sukcesem *Trylogii* (1884–1888).

Ostatnie dziesięciolecie XIX w. dla Litwinów – to okres naznaczony radykalizacją poglądów politycznych w dobie odrodzenia narodowego; dla literatury pięknej – czas ideowej i językowej emancypacji (rozwoju poetyk romantyzmu, realizmu, elementów naturalizmu w złożonych warunkach tzw. drugiego obiegu (zakazu czcienkami łacińskimi wobec litewszczyzny na terenie zaboru rosyjskiego, obowiązującego w latach 1864–1904). Wraz ze schyłkiem stulecia rozpoczynają ważne procesy współtworzące podwaliny współczesnego litewskiego literaturoznawstwa: kształtują się początki krytyki literackiej (i dochodzi do profesjonalizacji literatury), wzrasta praca nad krystalizacją odmiany literackiej litewszczyzny, notowany jest znaczący przyrost liczby przekładów z literatur ościennych.

W niniejszym artykule na przykładzie Sienkiewiczowskich *Szkieców węglem* pragnę omówić historyczno-kulturowy i pragmatyczno-społeczny konteksty adaptacji utworu literatury wysokoartystycznej do wersji dedykowanej odbiorcom z ludu, przejrzyć się zastosowanym strategiom tłumaczy i pokusić się o ocenę roli, jaką odegrał ten przekład w procesie historycznoli-

1 W adresach bibliograficznych XIX-wiecznych artykułów i przekładów litewskojęzycznych zachowano pisownię oryginalną. Tytuły i personalia podane w nawiasach uwzględniają brzmienie współczesne, zgodne z obowiązującymi dziś normami jęz. litewskiego – I. Szulska.

2 Autorem przekładu noweli *Za chlebem* na jęz. litewski był Pranas Milčiauskas (tytuł zmieniono na zbliżony, dosł. *W poszukiwaniu chleba*): *Dūnos jieszkoczei*. Paraszė Pranys Milčiauckas, „Auszra” („Aušra”) 1886, nr 2, s. 51–57; *Dūnos jieszkoczei (priemazga)*. Paraszė Pranys Milčiauckas, „Auszra” („Aušra”) 1886, nr 3, s. 87–90; *Dūnos jieszkoczei (priemazga)*. Paraszė Pranys Milčiauckas, „Auszra” („Aušra”) 1886, nr 4, s. 104–112; *Dūnos jieszkoczei. Pagal Senkų. (Priemazga)*, „Auszra” („Aušra”) 1886, nr 5, s. 143–145.

terackim naszych sąsiadów u progu XX w. Proponowana analiza przypadku (*case study*) powstała w oparciu o wybrane narzędzia z zakresu historii literatury i krytyki przekładu. Pragnę zaznaczyć, że choć minęło już ponad stulecie od śmierci naszego noblisty, w literaturoznawstwie polskim i litewskim brak syntetycznego opracowania, rzec można, „nader przekornej” recepcji dzieł autora *Quo vadis* w kraju nad Niemnem, wciąż nie została ustalona w miarę kompletna lista tłumaczeń, a co za tym idzie – nie dokonano też głębiej umotywowanych rozpoznań mechanizmu kulturowej absorpcji Sienkiewiczowskiej ideologii (jakże często graniczącej z negacją)³. Proponowana przez mnie analiza ma być więc swoistym przyczynkiem do szerzej zakrojonego badania początków (równoległej z polskojęzyczną) recepcji twórczości autora *Hani* wśród naszych sąsiadów – Litwinów.

Szkice węgłem z niedawnej przeszłości powstały podczas pobytu Sienkiewicza w USA latem 1876 r. Nowela o charakterze społecznym przynosi prześmiewczo-ironiczny obraz mieszkańców wsi Barania Głowa; w gronie głównych bohaterów – przebiegły pisarz gminny Zołzikiewicz, który bezprawnie aranżuje pobór chłopca Rzepty do wojska, aby uwieść jego piękną żonę. Cała intryga, kończąca się zabójstwem niewiernej Marysi i pożarem dworu, w negatywnym świetle ukazuje mechanizmy funkcjonowania władzy (urzędu, kościoła, ziemiaństwa), a także ciemnotę i bezradność oszukiwanego chłopstwa. Pierwodruk utworu, ogłoszony pod pseudonimem Litwos na łamach „Gazety Polskiej” w r. 1877, został znacząco zmieniony przez zewnętrzną zaborczą cenzurę: cięcia dotyczyły aluzji do powstania styczniowego, ocen aparatu urzędniczego, kwestii moralno-obyczajowych. Do r. 1890 w Warszawie ukazały się cztery wydania *Pism* Sienkiewicza (omawianą nowelę zwykle zamieszczano w tomie I), prawdopodobnie tekst z tego okresu stał się podstawą przekładu dla litewskich tłumaczy, związanych w latach 80. XIX w. z tym miastem.

3 Dotychczas wydane prace o charakterze bibliograficznym i komparatystycznym zawierają sporo błędów i braków, zarówno w zakresie danych w wykazie przekładów dzieł H. Sienkiewicza na j. litewski, jak i świadectw recepcyjnych. Por. M. Jackiewicz, *Utwory pisarzy polskich końca XIX i początku XX wieku w przekładach litewskich*, tegoż, *Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku*, Olsztyn 1993, s. 201–204; *Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”*, t. XVII *Henryk Sienkiewicz*, opr. zespół pod kier. D. Świerczyńskiej, Warszawa 2015.

Historyczno-kulturowy i pragmatyczno-społeczny kontekst przekładu *Szkiców węglem* na język litewski

Na wstępie, przechodząc do prezentacji kontekstu historyczno-kulturowego, w jakim *Szkice węglem* stały się obiektem zainteresowania Litwinów, warto zaznaczyć, że mamy do czynienia z sytuacją nietypową – zwyczajowo tylko w określonych okolicznościach powstanie przekładu jest przestępstwem kryminalnym, ściganym przez prawo: w latach 1864–1904 kolportaż literatury, w tym przekładów na jęz. litewski czcionkami łańciskimi (drukowanych głównie na terenie Prus i przemycanych na teren Cesarstwa Rosyjskiego), jest czynem ściganym przez carat. Litewskojęzyczne tłumaczenie noweli ukazało się w czasie i miejscu szczególnym – inicjowało pierwszy numer miesięcznika „Ukinikas”, dodatku jednego z dwóch czołowych periodyków litewskiego odrodzenia narodowego (pisma „Varpas”, nielegalnie redagowanego w Warszawie, drukowanego w Prusach i przemycanego na tereny Cesarstwa Rosyjskiego). Wbrew mylnym danym, zawartym w monografii Mieczysława Jackiewicza *Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku*⁴ i tomie bibliografii literackiej *Nowy Korbut* poświęconym Sienkiewiczowi⁵, przekład noweli ukazywał się przez cały pierwszy rok wydawania periodyku (w 12 numerach w dość dowolnie podzielonych odcinkach, co, biorąc pod uwagę specyfikę nielegalnego kolportażu i nakład ok. 2 tys. egz., raczej nie miało większego wpływu na popularyzację prozy kręgu chłopskiego Sienkiewicza w gronie litewskich włościan)⁶. „Ukinikas”, miesięcznik o charakterze postępowym, pozytywistycznym i odrodzeniowym, krytycznym wobec polityki caratu⁷, tylko formalnie był redagowany przez litewskiego działacza kultury zameldowanego w Prusach Martynasa Jankusa i wydawany w jego wydawnictwie. Faktycznie redaktorami i głównymi współpracownikami byli wspomniani wcześniej młodzi publicyści, zwolennicy litewskiego odrodzenia narodowego i literaci: Vincas Kudirka, Jonas Gaidamavičius (pseudonim Gaidys) i Juozas Adomaitis (pseudonim Šernas), mający już doświadczenie dziennikarskie we współpracy z polską prasą (m.in. „Krajem”, „Głosem”⁸).

4 M. Jackiewicz, dz. cyt., s. 304.

5 *Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”*, dz. cyt., s. 42.

6 Strategia wydawnicza redaktorów periodyku dowodzi, że proza współczesna Sienkiewicza o charakterze pozytywistycznym uchodziła za pożądaną lekturę w gronie słabo wykształconego odbiorcy wiejskiego – kilka lat później zamieszczono tu przekład *Janka Muzykanta – Jonukas žaidžius*. Paraszė Sienkiewicz’ius, Iszwertė Jūzas Aržuolaitis [Przełożył Jonas Šliūpas], „Ukinikas” 1892, nr 12, s. 450–458.

7 J. Būtėnas, *Vincas Kudirka*, Vilnius 1988, s. 84, 88–90.

8 Na łamach warszawskiego „Głosu” w latach 1892–1896 ukazały się kores-

W pierwszym numerze periodyku „Ukinikas” (gdzie opublikowano inicyjalny rozdział noweli *Szkice węglem* Sienkiewicza) zamieszczona została programowa deklaracja Kudirki *Prakalba* (*Przedmowa*) o chęci dotarcia postępowej litewskiej inteligencji do ludu, potrzebie wypracowania adekwatnej dla słabo wykształconego odbiorcy formy komunikacji (zaniechano zarówno „słabych, zabawnych bajeczek”, jak i „wysokiego stylu naukowego”), wyrażono też pragnienie dbałości o poprawność litewszczyzny i walkę z zapożyczeniami⁹. Jeśli więc chodzi o kontekst pragmatyczno-społeczny (sytuacyjny) przekładu, mamy do czynienia z pewnego rodzaju eksperymentem – próbą nawiązania porozumienia ponadstanowego (postępowej wyedukowanej inteligencji, wywodzącej się często z warstwy chłopskiej z chłopstwem o niskim stopniu wykształcenia)¹⁰. Przy okazji warto przypomnieć, że pierwszy utwór beletrystyczny, wprost dedykowany „ludowi” w dobie wspólnej polsko-litewskiej kultury pierwszych dziesięcioleci XIX w., też był przekładem: mowa o powieści Jana Chodźki *Jan ze Świsłoczy, kramarz wędrujący* (1821), przełożonej na litewski przez Józefa Rupejkę (Juozapas Rupeika) w r. 1823.

Tak więc dla litewskiego odbiorcy wiejskiego, oswojonego w XIX w. głównie z formą dydaktycznej powiastki, noweli, szkicu w kalendarzu (pióra m.in. M. Wołonczewskiego (M. Valančiusa), A. Tataré, J. S. Dovydaitisa czy Sz. Dowkonta (S. Daukantas)¹¹) wystosowano więc propozycję nową w swojej formie, ukierunkowaną na bieżące problemy społeczno-polityczne. Natomiast jeśli chodzi o kształt literatury, do której starano się zachęcić

pondencje V. Kudirki z Szak i Władysławowa (pod pseudonimami Nemunas, Szeszupski): „Głos” 1892, nr 14; nr 36; nr 47; 1893, nr 42; 1896, nr 51. Z kolei J. Adomaitis był współpracownikiem polskich periodyków już od r. 1885, do jego ważniejszych wypowiedzi publicystycznych o charakterze historycznoliterackim należy szkic *Mickiewicz w literaturze litewskiej*, opublikowany pod pseudonimem Budrys w petersburskim „Kraju”. Zob. szerzej R. Okulicz-Kozaryn, *Ani pozytywiści, ani romantyki: głosowicz*, [w:] „*Tegul meilė Lietuvos...: Vincui Kudirkai – 150: tarptautinė mokslinė konferencija „Vincu Kudirkos veikla ir idėjos XX a. – XXI a. pr. Vidurio rytų Europos kultūros sklaidoje”*, 2008 m. lapkričio 27–28 d., Vilnius, opr. R. Skeivys, Vilnius 2009, s. 91–101.

⁹ v. k. [Vincas Kudirka], *Prakalba*, „Ukinikas” 1890, nr 1, s. 1.

¹⁰ W świetle badań tak zdefiniowane próby wyrobienia artystycznego gustu wśród „maluczkich” są traktowane jako celowa, typowa dla zawodowych literatów działalność kulturotwórcza wobec czytelników z ludu. Zob. szerzej R. Waksmund, *Literatura dla ludu*, w: *Słownik literatury popularnej*, pod red. T. Żabskiego, Wrocław 1997, s. 205–210.

¹¹ Szerzej o recepcji prozy dydaktycznej na Litwie w XIX w. pisze D. Maskuliūnienė. Zob. tejeż *XIX a. lietuvių didaktinė proza: adresatas ir tekstas*, Šiauliai 2005, s. 14–70.

czytelników – zajęto się popularyzacją początkowo twórców obcych (m.in. Henryka Sienkiewicza, Iwana Kryłowa), a następnie rodzimych – oryginalnych utworów współczesnych autorstwa: Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, Juliji Beniuševičiūtė-Žymantienė (Žemaitė), Jonasa Mačysa-Kėkštasa, Sofiji Ivanauskaitė-Pšibiliauskienė i Mariji Ivanauskaitė-Lastauskienė (Lazdynų Pelėda), Jonasa Biliūnasa i in. Droga periodyku, przesyłanego i przemycanego przez granice zaborów do odbiorców była jakże pokrętna: zredagowane rękopisy materiałów wysyłano (głównie pocztą) z Warszawy do Prus (Tylży), następnie makietę odsyłało z powrotem do korekty, po wydaniu w Tylży (bądź Ragnecie) numery trafiły ponownie do Warszawy, skąd staraniem entuzjastów litewskiej prasy wysyłane były pod poszczególne adresy zaufanych osób na terenie Cesarstwa Rosyjskiego.

W drugiej połowie XIX w. temat poboru do carskiego wojska chłopów, będący podstawą fabuły Sienkiewiczowskiej noweli, cieszył się stosunkowo dużym zainteresowaniem polskich i litewskich twórców: wystarczy przywołać *Niziny* Elizy Orzeszkowej, *Bartka Zwycięzcę* Henryka Sienkiewicza, *Chłopskie serce* i *A jak poszedł król na wojnę* Marii Konopnickiej, tłumaczone na litewski¹², jak też utwory Litwinów – nowelę *Paszauktieji (Rekruci)* Gaidamavičiusa, opublikowaną na łamach gazety „Varpas” (1891, nr 1–3)¹³. Zdaniem litewskiego historyka Vytautasa Berenisa, w dobie odrodzenia narodowego kultura tłumaczeń w przypadku literatur narodowych miała duży wpływ zarówno na proces kształtowania się literatury, jak i samoświadomość narodową, a według dzieł wybranych do tłumaczenia można sądzić o

¹² Niektóre z wymienionych utworów szybko doczekały się przekładu na jęz. litewski: *Niziny* E. Orzeszkowej (*Vargaitienė* (1891), tłum. A. Veliuoniškis [Antanas Lingys], przeróbka *Nizin* dla ludu J. Chociszewskiego – *Šunadvokatis* (1901), tłum. Vincas Kalnietis, Jonas Jablonskis; *Sukčiai. Tv. Perdirbinis iš „Niziny” Elizos Ožeškienės apysakos* (1921), tłum. Vincas Kalnietis, Jonas Jablonskis; adaptacja teatralna *Dumblynė* (1906), tłum. Dvi Lietuvaiti [Stasė Bogušytė-Skipitienė i Michalina Dirmantaitė]), *A jak poszedł król na wojnę* M. Konopnickiej – *Joja karan pats karalius. Pagal [M]. Konopnickienę* (1893), tłum. V. Kapsas [Vincas Kudirka], „Varpas” 1893, nr 8, s. 118. Zob. I. Szulska, *Wybrane problemy polsko-litewskiej translatoryki drugiej połowy XIX i początku XX wieku na podstawie przekładów prozy Elizy Orzeszkowej na język litewski*, [w:] *Prace Bałtytyczne. Język – literatura – kultura*, pod red. M. Grzybowskiej, M. Michaliszyn i J. Tabor, t. 6, Warszawa 2016, s. 295–312.

¹³ Nowela *Paszauktieji (Rekruci)* J. Gaidamavičiusa była publikowana na łamach „Varpasa” w r. 1891 (nr 1–3) z adnotacją, że przed kilkanaście laty utwór ukazał się w prasie polskiej, a później został przełożony na rosyjski. Jest to istotny dowód na współpracę Gaidamavičiusa z ówczesną prasą polską i rosyjską.

zadaniach, celach i ideologicznym zaangażowaniu zwolenników odrodzenia narodowego¹⁴. Rzeczywiście, w tym samym numerze, co przekład pierwszego rozdziału *Szkiców węglem*, zamieszczono artykuł opatrzony pseudonimem Budrys (w prasie polskiej i litewskiej posługiwał się nim Juozas Adomaitis), omawiający przypadki korupcji i nadużyć w carskiej komisji powołań w Wilnie, której urzędnicy za łapówki zwalniali potencjalnych poborowych z tego obowiązku¹⁵. W kontekście pragmatyczno-społecznym przekładu mieści się kwestia motywacji wyboru dzieła: z zawartości treściowo-ideowej periodyku „Ukinikas” (antycarskiej, bieżącej i postępowej) wynika, że przesłanie *Szkiców węglem* miało zilustrować krytycyzm publicystów wobec samowoli carskich urzędników na litewskiej wsi, wypuklić negatywne społeczne skutki przymusowego poboru do wojska na podstawie losowania lub selekcji.

Problem autorstwa przekładu

Ustalenie autorstwa przekładu *Szkiców węglem* (*Paisziniai anglimis*) stanowi nie lada zagadkę historycznoliteracką (ze względów bezpieczeństwa zgodnie ze strategią nielegalnych litewskich wydawnictw tej doby publikowano głównie pod pseudonimami). Większość rozdziałów tłumaczonej noweli jest sygnowana pseudonimem J.–tis, natomiast rozdział (zamieszczony w nr 2) – jako Jonas G...nys. Na podstawie znajomości kontekstu wydawniczego przekładu, a także przeprowadzonej przez mnie analizy porównawczej języka i stylu sądzę, że istnieją poważne przesłanki do uznania tłumaczenia za pracę zbiorową, wykonaną przez dwóch tłumaczy¹⁶. Z dużym prawdopodobieństwem można uznać, że pod pseudonimem J.–tis ukrywał swoje autorstwo Juozas Adomaitis (1859–1922) – litewski popularyzator wiedzy, kolporter nielegalnych druków, publicysta, warszawski urzędnik, od r. 1885 współpracownik polskiej prasy, a następnie litewskich periodyków („Aušra”, „Lietuviškasis Balsas”, „Unija”). W okresie, w którym ukazał się przekład *Szkiców węglem* na jęz. litewski, czyli w latach 1889–1892, był on współ-

14 V. Berenis, *Kultūros intarpai istorijoje*, Vilnius 2007, s. 129.

15 Budrys [Juozas Adomaitis], *Žinios iš Lietuvos*, „Ukinikas” 1890, nr 1, s. 10.

16 Dowodem współpracy tych Litwinów na polu literatury są losy powieści J. Gaidamavičiausa pt. *Antanas Valys*, pisanej i drukowanej na bieżąco w odcinkach w periodyku „Varpas” (1889, nr 1–12). W momencie, gdy autor podjął pracę lekarza wojskowego w Turkestanie i przerwał pracę twórczą, utwór próbowali kontynuować Kudirka i Adomaitis. J. Būtėnas, dz. cyt., s. 106.

twórcą periodyku „Varpas”, pełniącym obowiązki redaktora (1889–1890). Od początku r. 1891 Adomaitis podjął się zadania szczególnie niebezpiecznego – redagowania „Varpasa” i jego dodatku „Ukinjkas” na terenie Prus, co wkrótce zostało uznane za działalność antyrządową (pragnąc uniknąć konsekwencji policyjnego śledztwa redaktor wybrał emigrację do USA). Z faktów istotnych dla moich badań warto dodać, że Adomaitis należał do grona najbliższych warszawskich współpracowników Kudirki i Gaidamavičiusa, mających wpływ na kształt ich publicystycznej działalności, jako zdeklarowany demokrat i popularyzator wiedzy opracowywał własne i tłumaczył tematyczne publikacje popularnonaukowe dla ludu z jęz. polskiego, rosyjskiego i angielskiego¹⁷.

Z kolei pseudonimu „Jonas G...nys” pod koniec XIX w. używał Jonas Gaidamavičius (1860–1912) – inteligent pochodzenia chłopskiego, lekarz z zawodu, jeden z założycieli, redaktorów i współpracowników pisma „Varpas”, publicysta, pisarz (swoje artykuły opatrywał często pseudonimem Gaidys). Po ukończeniu szkoły średniej był związany z Warszawą, w latach 1883–1889 ukończył tu na uniwersytecie studia medyczne, podczas nauki czynnie wspierał ruch litewskiego odrodzenia narodowego (wraz z grupą postępowej inteligencji założył tajne Towarzystwo „Lietuva” („Litwa”). Po uzyskaniu dyplomu, od grudnia 1889 r. Gaidamavičius przebywał na terenie Auksztoty w majątku Kazimieravas (okolice Malat), gdzie rozpoczął własną praktykę lekarską, stąd prawdopodobnie jego udział w przygotowywaniu przekładu *Szkiców węglem* mógł być skromniejszy.

Jeszcze jeden szczegół natury lingwistycznej, który należałoby wziąć pod uwagę przy jednoznacznym rozstrzygnięciu sygnalizowanego tu problemu – obaj wymienieni działacze-odrodzeńcy pochodzili z różnych regionów współczesnej Litwy, tzn. posługiwali się różnymi gwarami – dzukijską (Adomaitis) i południowo-zachodnią auksztocką (Gaidamavičius)¹⁸.

¹⁷ Z polskiego piśmiennictwa były to głównie publikacje popularnonaukowe z zakresu biologii i geografii (tłumaczenia i adaptacje prac J. Nusbauma-Hilarowicza i W. Nałkowskiego): *Geografija, arba Žemės apraszymas*, pagal Geikie, Nalkowski ir kitus sutaisė Šernas [Juozas Adomaitis-Šernas], Chicago, Ill. 1899 (przedruk z: „Lietuva” 1897, s. 9–52; 1898, s. 1–39); *Biologija, arba Mokslas apie gyvus daiktus*. Pagal Prof. Nusbaumą, Sutaisė Šernas [Juozas Adomaitis-Šernas], Chicago Ill. 1901, s. 4–21; *Biologija, arba, Mokslas apie gyvus daiktus*, pagal Profesorią Nusbaumą Sutaisė Šernas [Juozas Adomaitis-Šernas], Chicago, Ill. 1906.

¹⁸ Do jednoznacznego wyjaśnienia tej kwestii konieczne jest przeprowadzenie szczegółowej analizy lingwistycznej omawianych fragmentów tłumaczenia – I. Szulska.

Warto podkreślić, że w dotychczasowych litewskich badaniach literaturoznawczych Adomaitis i Gaidamavičius nie figurują jako tłumacze polskiej literatury pięknej, a problem autorstwa omawianego przekładu nigdy nie znalazł się w polu zainteresowania historyków litewskich i badaczy początków tradycji przekładowej¹⁹.

Charakterystyka przekładu *Szkiców węglem* na język litewski jako adaptacji zorientowanej na odbiorcę wiejskiego

Przechodząc do szczegółowych ustaleń analityczno-interpretacyjnych: w wyniku zastosowanych strategii translatorskich płaszczyzna treści *Szkiców węglem* w przekładzie litewskim zyskała kształt wyraźniej adaptacji zorientowanej na odbiorcę (z literatury wysokoartystycznej do przystępniejszej), czemu towarzyszyły drobne uproszczenia fabuły (m.in. opisu postaci) i ludowo-gwarowa forma językowa. Pojawiające się w dialogach chłopów wyrażenia gwarowe są traktowane przez Sienkiewicza jako wymowny środek stylistyczny, pozwalający na powstanie werystycznych – choć o wyraźnym zabarwieniu ironiczno-prześmiewczym – portretów głównych bohaterów (przykład wyzyskania dialektu na potrzeby satyry). Ze względu na stopień dopasowania tłumaczenia do uwarunkowań społecznych, sytuacyjnych i pragmatycznych (intencji) docelowych odbiorców należy stwierdzić, że strategia przekładowa wobec fragmentów stylizacji gwarowej oryginału była niekonsekwentna. Wobec dłuższych partii tekstu stosowano raczej strategię neutralizacji (sięgano po język literacki, jak w przypadku listu wójta), jedynie w przypadku wyrazów lub ich związków o charakterze metaforycznym wyraźne są starania tłumaczy do poszukiwania ludowych odpowiedników (por. ‚niebożę’ – ‚dobilėli’, przykład leksykalizacji). Widoczne są próby rustykalizacji (w procesie przekładu sięga się do zasobów konkretnej, znanej tłumaczowi gwary)²⁰. Ponadto zauważyć należy wyraźną dbałość (co nie znaczy konsekwencję) o czytelność przekładu (trudniejsze wyrazy opa-

19 Zob. *Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, opr. i red. J. Girdzijauskas i in., Vilnius 2001.

20 Terminy „neutralizacja”, „leksykalizacja” i „rustykalizacja” są stosowane przeze mnie w oparciu o zaproponowaną przez Leszka Berezowskiego klasyfikację sposobów wyzyskania dialektu w procesie translacji. Zob. L. Berezowski, *Dialect in Translation*, Wrocław 1997, s. 49–87.

trzone przypisami)²¹, obce słowa próbowano zastąpić rodzimymi²², niektóre pozostawiając w wersji lekko zlituanizowanej (np. nazwisko Kraszewskiego zlituanizowano dość fantazyjnie jako Krasziauskas, natomiast pozostawiono bez żadnego wyjaśnienia pseudonim Adama Asnyka – E...ly (lit. Eljas).

Zestawienie oryginału z przekładem ujawnia kilka ciekawych modyfikacji treści odnoszących się do religijności katolickiej i stosunków społecznych na wsi: kościół poreformacki w polskiej noweli zamienił się w kościół franciszkański (co można tłumaczyć tym, iż publicyści „Varpasa”, choć pozytywiści, w sposób bardzo pojednawczy odnosili się do Kościoła katolickiego), opuszczono także fragment rozdz. IV o rozmowach chłopów, ośmieszający ich znikomą wiedzę katechizmową na temat nazwiska biblijnego Adama. Z kolei powodów pominięcia rozmowy panienki Jadwigi i Wiktora o byłej ochronce zbudowanej przez szlachcica do nauki chłopskich dzieci należy upatrywać w krystalizujących się w społeczeństwie Litwy poglądach antypolskich (był to akcent nieakceptowany przez zwolenników litewskiego odrodzenia, traktujących polskie dwory jako ośrodki polonizacji rodzimego chłopstwa).

Niewątpliwie dużym wyzwaniem tłumaczeniowym było przetransponowanie satyryczno-ironicznego wydźwięku polskiej noweli. Jedną z zastosowanych strategii zmierzała do odnalezienia ekwiwalentów o zbliżonym do oryginału wydźwięku: np. toponimy o wyraźnych konotacjach pejoratywnych zastąpiono analogicznie nacechowanymi (Barania głowa – Avigalvių kaimas (dosł. wieś Baraniogłowych), Osłowice – Asilija), czasami proponowano własne odpowiedniki (por. Wrzeciądź – Svaitai, Wieprzkowiska – Meitēliszkiai). Jednak w większości przypadków postępowano zgodnie z powszechną ówczesnie tendencją przekładową stosowaną przez Litwinów, czyli dokonując lituanizacji antroponimów: Franciszek Burak – Pranciszkus Buraga, Zołzikiewicz – Zalizkievicia, Rzepa – Rope, Stachowa – Stasiniēle, Garibaldi – Harubanda/Gerabalda²³. Holistyczna analiza przekładu dowodzi jednak niezbiecie, iż użyte odpowiedniki, zarówno w przypadku personaliów, jak i wyrazów potocznych (często o zbyt konkretnym znaczeniu), zmniejszyły ładunek satyryczny oryginału.

21 Por. brzmienie przykładowego przypisu: *radikalizskas – norintieji viska isz pamatu permainti, skeptiszki abejojanti apie viska* [dosł. „pragnący wszystko zmienić od podstaw, sceptycznie wątpiący we wszystko”].

22 Por.: należał do *esprits forts* – w przekładzie *prigulejo prie samantriu protu* [dosł. „należał do lotnych umysłów”]. W tym przypadku wyrazowi *prigulejo* o wydźwięku dosłownym nadano znaczenie przenośne – I. Szulska.

23 Inne przykłady: Łukasz – Lukoszius, Dryśła – Dryslė, Józłwowa – Juozienė, Kruczek – Murza, Marysia – Mariute, Wiktor – Viktoras, Jasiiek – Jonukas.

Mamy do czynienia z początkiem zawodowej tradycji translatorskiej u naszych sąsiadów, stąd język tłumaczenia jest reprezentatywny dla ówczesnej praktyki: cechowało ją wyraźne amatorskie rozwiązywanie problemów w przekładzie²⁴, z czym wiąże się ogrom rażących polonizmów i rusycyzmów (słownikowych i składniowych). Oto przykłady niewolniczej, dosłownej translacji, w tym oczywistych kalek składniowych i sławizmów, szczególnie w obszarze terminów urzędowo-prawniczych: pisarz zaś gminny – *rasztinjkas gi valszcziaus*, papier – *popiera*, pieczęć – *peczētys*, ławnik – *lovinjka*, godzina – *adyna*, zerkolas – ros. *zepkano*, sudas – ros. *cyd*, naczelnik – *naczelnjks*, proboszcz – *prabaszczius*, skupienie – *sukupijimas*, wydawało się – *iszrodē*, pociągnął los – *traukia liosą*, na robotę – *ant darbo*, na koniec – *ant galo*, gruntowne – *gruntingos*, na lato – *ant vasaros*, skóra – *skura*, nie zważała na to – *neziurejo ant to*, litery – *literos*, guziki – *guzikai*, dodał – *dadėjo*.

Dodatkową trudność, z którą musieli się zmierzyć tłumacze – to już sprawdzone przez pisarzy i czytelne dla odbiorców konwencje polskiej mowy ezopowej. „Burzliwe czasy” – aluzję do powstania styczniowego – przełożono jako *metai bangulyvi* (czasy falujące), zyskując tym samym wydzwięk dość kuriozalny; co ciekawe, w innym miejscu, tłumacząc podobny znaczeniowo zwrot („w czasie zawieruchy”) – oddano poprawnie, zgodnie z obiegową konwencją „per lenkmetį” – „podczas polskich czasów” (w taki sposób litewskie chłopstwo nazywało „pańskie powstanie” r. 1863).

W Sienkiewiczowskiej noweli pojawia się kilka fragmentów pisanych wierszem (piosenki, urywki wierszy), stanowiących element charakterystyki pośredniej bohaterów. Niektóre z nich, np. piosenkę Żołzikiewicza *A od samego prawie świtania* zatytułowaną *Nuo pats ryto* czy pieśń drwali przełożono dość dobrze, z zachowaniem układu rymów i z wykorzystaniem słownictwa rodem z dajn. Niestety, tłumaczenie bardziej wyrafinowanej liryki trudno uznać za udane – ósmiwersowy inicjalny fragment wiersza Kornela Ujejskiego *Wniebowzięcie*, będący poetyckim „przekładem” *Preludium A-dur* (siódmego ogniwa cyklu 24 *Preludiów* Fryderyka Chopina) został skrócony i przełożony bez zachowania adekwatnego obrazowania i sensualnych efektów treści oryginału. Co prawda, centralne składowe elementy niebiańskiej idylli zostały zachowane (cisza, obłok, wiatr, spokój), jednak ich walory eksponują głównie zdrobnienia, układ rymów został zniekształcony (zamiast układu *abab* mamy rymy parzyste). Pomimo słabego poziomu translacji należy podkreślić, że mamy do czynienia z jednym z nielicznych przekładów poezji Ujej-

²⁴ Poniżej przykłady stosowania strategii implicytności i zmian szczegółów w opisie postaci: pol. „migdałowa sukienka garniowana takż bękitno” – lit. *balti rubai* [biała odzież], „buciki węgierskie” – *puikios karpės* [piękne buciki/łapcie].

skiego na litewski w XIX stuleciu, dotychczas nieznanym komparatystom, badającym interakcje literackie²⁵, stąd podaję go w zestawieniu z oryginałem:

Leżę na obłoku,	Debesyje gludau – patsai ramumėlis:
Roztopiony w ciszę,	Negirdėt nė balso – sziuren vos vėjelis;
Mgłą mam senną w oku,	O sykiu su vėju szen ir ten bastausi,
Oddechu nie słyszę;	Tai skrendu į augsztį, tai... ²⁶
Fijołkowej woni	
Opływa mnie morze;	
Dłoń złożywszy w dłoni,	
Lecę... płynę... ²⁷	

Jednocześnie stwierdzić należy, że tłumacze noweli wykazali się dużą pomysłowością w odnalezieniu adekwatnych przekleństw, frazeologizmów i ekspresywnych, niekiedy jakże dobitnych metaforycznych porównań bliższych odbiorcom docelowym. Oto kilka reprezentatywnych przykładów: A hej, żeby cię wciórności! – *O kad ji ten prasmegtų!* (dosł. oby go przeszło!), ani pary z gęby – *vos dvasią begaudai* (dosł. ledwo złapiesz duch), solą w oku – *akis bado* (dosł. kole oczy), burakowe nogi – *lyg garnio* (dosł. niczym bociana), jeżeli Rzepie sadła za skórę nie zaleje – *Jai Rope ant to ipykio i purvą ne sudribs* (dosł. jeśli Rzepa z tej złości nie walnie w błoto), jak w morzu – *kaip girioje* (dosł. w puszczy, obraz bardziej znajomy litewskim chłopom niż morze – I. Sz.).

Jeśli chodzi o specyficzny kontekst kulturowo-poznawczy przekładu, rozumiany jako odniesienie wypowiedzi do wspólnego świata pojęć i wartości utrwalonych w danej kulturze – tłumacze z rzadka, prawdopodobnie w celach popularyzacyjnych, sięgali po ekwiwalenty wymagające od czytelników pewnego wysiłku interpretacyjnego. Tak się stało w przypadku nielicznych odniesień do panteonu bałtyckich bóstw pogańskich Perkunasa (Perkuna) i Gabiji (Gabii) widocznych w odpowiednikach przekleństw – por. „Niech cię diabeł weźmie” – *Kad tave Perkunas trenktų* czy obrazowaniu. Przykładowo pożar dworu w finale utworu został nazwany „panowaniem Świętej Gobiji” (Gabija w mitologii Bałtów uchodziła za patronkę ognia):

²⁵ Por. M. Jackiewicz, dz. cyt.

²⁶ *Paisziniai anglimis*. Lenkiszka i lituwiszka iszvertė J-tis. (Tąsa), „Ukinjkas” 1890, nr 10, s. 147.

²⁷ Tekst wiersza cytuję za: K. Ujejski, *Wniebowzięcie*, w tegoż: *Wybór poezji i prozy*, opr. K. Poklewska, Wrocław; Kraków 1992, s. 100.

(...) Drganie przeszło Rzepową od stóp do głowy, potem trup jej wyprężył się nagle i pozostał nieruchomy.

Wkrótce potem szeroko krwawa luna rozdarła ciemności: pały się zabudowania dworskie (...) [Sienkiewicz, Szw, s. 124–125]²⁸.

(...) Virpulys perejo per Ropienę nuo kojų iki galvai, paskui jos lavonas suvirgejo umai ir pastiro.

Tuo potam platus raudonas, kaip kraujas, gaisras apszvietė tamsą: Szventa Gobija platavojo po trobas dvaro (...)” [Senkevičius, Pa, s. 180]²⁹.

Obok stylizacji na potoczny język mieszkańców litewskich wsi w całym przekładzie *Szkiców węglem* widoczne są próby wypracowywania i ugruntowywania słownictwa normatywnego z obszaru litewszczyzny literackiej. Redaktorzy periodyków „Varpas” i dodatku „Ūkininkas” posługiwali się w większości gwarą południowo-zachodniej części Auksztoty, dostosowując pisownię do reguł gramatyki Friedricha Kurschata (Frydrichas Kuršaitis) *Grammatik der littauischen Sprache* (1876)³⁰.

Na stopniu czytelności przekładu zaważyły niewątpliwie zabiegi redakcyjne, jakże często ignorujące formę oryginału – mowa o dość swobodnym łączeniu akapitów, uchybieniach w interpunkcji i dowolnym traktowaniu mowy niezależnej w partiach wypowiedzi bohaterów. Ponadto w procesie translacji został wyraźnie zniekształcony układ kompozycyjny tekstu wyjściowego – co prawda, dość wiernie został oddany podział na rozdziały, przetłumaczono także ich poszczególne tytuły, jednak ingerencja w układ akapitów (niekiedy dość znacząca) sprawiała, że czytelnik mógł mieć trudności z wyodrębnieniem mowy bohaterów od kolejnych scen opisowych.

28 H. Sienkiewicz, *Szkice węglem*, [w:] tegoż, *Pisma Henryka Sienkiewicza*, t. I: *Szkice węglem, Janko Muzykant, Stary sługa, Hania*, Warszawa 1899, s. 124–125.

29 „(...) Dreszcz przeszedł przez Ropienę (Rzepową) od nóg do głowy, później jej trup nagle drgnął i przewrócił się. Wkrótce potem szeroki, czerwony niczym krew, pożar rozświetlił mrok: Święta Gobija panoszyła się w dworskich izbach (...) [H. Sienkiewicz, dz. cyt., s. 180]” – tłum. dosł. I. Szulska.

30 Szerzej o procesie kształtowania się literackiej formy litewszczyzny i norm na łamach litewskiej periodyki przełomu XIX–XX w. pisze J. Venckienė w artykule *Bendrinė kalba: tarmės pasirinkimas ir kodifikacija katalikiškoje ir pasaulietinėje periodikoje (1889–1905)*, „Archivum Lithuanicum” 2006, nr 8, s. 9–42.

Zakończenie

Podsumowując, przekład *Szkiców węglem* (*Paisziniai anglimis*) Sienkiewicza na język litewski w zamierzeniu tłumaczy i wydawców miał być ambitnie pomyślaną (choć słabiej zrealizowaną) adaptacją literatury wysokoartystycznej do potrzeb odbiorców o niskim wyrobieniu czytelnictwym. Biorąc pod uwagę szerszy kontekst historycznoliteracki końca XIX w. u naszych sąsiadów – rozwiązania zastosowane w polskiej noweli (ironiczno-prześmiewczy ogląd rzeczywistości, status narratora auktorialnego, elementy naturalizmu) miały poprzez przekład ugruntować krytyczną ocenę carskiej władzy w oczach litewskiego chłopstwa i wprowadzić nową literacko jakość (na początku lat 90. XIX w. nad Niemnem brakowało twórców o podobnym wyrobieniu literackim, nie było też tak nowej poetyki). Artystyczna propozycja zawarta w przekładzie dopiero po kilku, nawet kilkudziesięciu latach na dobre przyjęła się w literaturze litewskiej o orientacji realistycznej, m.in. w wybranych utworach Antanasa Krikščiukaitisa-Aišbė i Vincasa Kudirki. Osobno wskazać należy zainteresowanie tego rodzaju problematyką w twórczości Žemaitė, która miała zamiar ponownie – tym razem gwarą żmudzką – przełożyć *Szkice węglem*³¹. Litewska pisarka tragiczny finał *Szkiców węglem* uznała jednak za zbyt pesymistyczny, stąd napisana przez nią nowela *Sučiuptas velnias* (*Pojmany bies*) o uwiedzionej przez ekonomę chłopce kończy się prawdziwym *happy-endem*: ukaraniem uwodziciela i przebaczeniem winy żony. Nad Niemnem literatura wciąż miała „krzepić” i budować morale ludu, czyżby miała to być kolejna, dobrze odrobiona lekcja pod dyktando Sienkiewiczowskie?

Bibliografia

[Adomaitis Juozas], *Biologia, arba Mokslas apie gyvus daiktus. Pagal Prof. Nusbaumą, Sutaisė Šernas*, Chicago, Ill. 1901, s. 4–21; wyd. II – *Biologija, arba, Mokslas apie gyvus daiktus, pagal Profesorių Nusbaumą Sutaisė Šernas*, Chicago, Ill. 1906.

[Adomaitis Juozas], *Geografija, arba Žemės apraszymas, pagal Geikie, Nalkowską ir kitus sutaisė Szernas*, Spauda ir kasztais Lietuvos, Chicago, Ill. 1899 (przedruk z: „Lietuva” 1897, s. 9–52; 1898, s. 1–39).

³¹ List M. Pečkauskaitė do P. Višinskisa z dn. 2–4 listopada 1895 r. Šatrijos Ragana [Marija Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana], *Laiškai*, opr. J. Žėkaitė, Vilnius 1986, s. 54.

- Berenis Vytautas, *Kultūros intarpai istorijoje*, Vilnius 2007.
- Berezowski Leszek, *Dialect in Translation*, Wrocław 1997.
- Bibliografia Literatury Polskiej „Nowy Korbut”*, t. XVII Henryk Sienkiewicz, opr. zespół pod kier. D. Świerczyńskiej, Warszawa 2015.
- Budrys [Juozas Adomaitis], *Žinios iš Lietuvos*, „Ukinikas” 1890, nr 1, s. 10.
- Būtėnas Julius, *Vincas Kudirka*, Vilnius 1988, s. 84, 88–90.
- Dūnos jieszkoczei*. Paraszė Pranys Milčiauckas (tłum. Pranas Milčiauskas), „Ausra” 1886, nr 2, s. 51–57.
- Dūnos jieszkoczei (priemazga)*. Paraszė Pranys Milčiauckas (tłum. Pranas Milčiauskas), „Ausra” 1886, nr 3, s. 87–90.
- Dūnos jieszkoczei (priemazga)*. Paraszė Pranys Milčiauckas (tłum. Pranas Milčiauskas), „Ausra” 1886, nr 4, s. 104–112.
- Dūnos jieszkoczei (priemazga)*. Pagal Senkų. (*Priemazga*) (tłum. Pranas Milčiauskas), „Ausra” 1886, nr 5, s. 143–145.
- Jackiewicz Mieczysław, *Utwory pisarzy polskich końca XIX i początku XX wieku w przekładach litewskich*, [w:] tegoż, *Literatura polska na Litwie XVI–XX wieku*, Olsztyn 1993.
- Jonukas žaidžius*. Paraszė Sienkiewicz’ius, Iszwertė Jūzas Aržuolaitis (tłum. Jonas Šliūpas), „Ukinikas” 1892, nr 12, s. 450–458.
- Lietuvių literatūros istorija. XIX amžius*, opr. i red. J. Girdzijauskas et al., Vilnius 2001.
- List M. Pečkauskaitė do P. Višinskisa z dn. 2–4 XI 1895 r. Šatrijos Ragana [Marija Pečkauskaitė-Šatrijos Ragana], [w:] tejże, *Laiškai*, opr. J. Žėkaitė, Vilnius 1986.
- Maskuliūnienė Džiuljeta, *XIX a. lietuvių didaktinė proza: adresatas ir tekstas*, w taż: *XIX a. lietuvių didaktinė proza: adresatas ir tekstas*, Šiauliai 2005, s. 14–70.
- Okulicz-Kozaryn Radosław, „Ani pozytywista, ani romantyk: głosowicz”, [w:] „*Tegul meilė Lietuvos...: Vincui Kudirkai – 150: tarptautinė mokslinė konferencija „Vincio Kudirkos veikla ir idėjos XX a. – XXI a. pr. Vidurio Rytų Europos kultūros sklaidoje”*”, 2008 m. lapkričio 27–28 d., Vilnius, opr. R. Skeivys, Vilnius 2009, s. 91–101.
- Paisziniai anglimis*. Lenkiszka parasze H. Sienkiewicz į lietuwiszką iszwertė J-tis. (Tąsa) (tłum. Juozas Adomaitis?), „Ukinikas” 1890, nr 10.
- Sienkiewicz Henryk, *Szkice węglem*, w tegoż: *Pisma Henryka Sienkiewicza*, t. I: *Szkice węglem, Janko Muzykant, Stary sługa, Hania*, Warszawa 1899, s. 124–125.
- Szulska Inesa, *Wybrane problemy polsko-litewskiej translatoryki drugiej połowy XIX i początku XX wieku na podstawie przekładów prozy Elizy Orzeszkowej na język litewski*, „Prace Bałtystyczne. Język – literatura – kultura”, pod red. M. Grzybowskiej, M. Michaliszyn i J. Tabor, t. 6, Warszawa 2016, s. 295–312.

Ujejski Kornel, *Wniebowzięcie*, w tegoż: *Wybór poezji i prozy*, opr. K. Poklewska, Wrocław; Kraków 1992, s. 100.

Venckienė Jurgita, *Bendrinė kalba: tarmės pasirinkimas ir kodifikacija katalikiškoje ir pasaulietinėje periodikoje (1889–1905)*, „Archivum Lithuanicum” 2006, t. 8, s. 9–42.

v. k. [Vincas Kudirka], *Prakalba*, „Ukinikas” 1890, nr 1, s. 1.

Waksmund Ryszard, *Literatura dla ludu*, [w:] *Słownik literatury popularnej*, pod red. T. Żabskiego, Wrocław 1997, s. 205–210.